

OBSAH

Úvod ...	7
1 Česká společnost na přelomu 15. a 16. století ...	19
2 Předpoklady vzniku knihtisku ...	30
Vzdělání a gramotnost ...	30
Technologické a ekonomické podmínky pro knižní výrobu ...	41
Rozvoj měst a městského podnikání ...	46
3 Žánrová a jazyková skladba rané tiskové produkce ...	58
Svaté křesťanské texty a díla svatých Otců s odpovídajícími komentáři ...	59
Středověká literární produkce, obzvláště teologická a právnícká ...	69
Díla antických klasiků a jejich komentáře ...	72
Díla současníků a knihy určené pro aktuální potřebu ...	79
Jazyková skladba raného knihtisku ...	83
Překladatelská osvěta ...	91
Tiskové písmo ...	100
4 Změny v podobě a vnímání knihy ...	115
Vztahy rukopisné a tištěné knihy ...	115
Knihtisk a vzdělanost ...	127
Pohled do soudobých českých knihoven ...	135
Kniha na trhu a mezi paragrafy ...	143
Kniha a reformace ...	158
Závěr ...	171
Bibliografie ...	179
Jmenný rejstřík ...	203
Místní rejstřík ...	215

2 PŘEDPOKLADY VZNIKU KNIHTISKU

Vznik, zavedení, a především masové rozšíření nového komunikačního média, ať už jím byly tištěné knihy, noviny, zvukové nosiče, film nebo televize, vyžaduje splnění dvou podmínek. Pro jeho zavedení musí existovat příhodné společenské, ekonomické a kulturní prostředí, v němž se nové médium může uplatnit. Zadruhé je vznik nového média završením a syntézou dosavadního technického a ekonomického pokroku a know-how. Propojují se v něm společenská kontinuita a technologické inovace. Platí to i pro zrod knihtisku v západní Evropě v 15. století, spjatý se jménem německého zlatníka Johanna Gutenberga. Tištěný text je výsledkem složité soustavy pracovních postupů, vyžadujících určitý stupeň technologického vývoje, a to hned několika oborů. Aby se vyplatilo takový proces realizovat, je nutné, aby o výsledný produkt projevovali dostatečný zájem potenciální konzumenti, v tomto případě čtenáři sériově vyráběných textů. Zrod knihtisku v západní Evropě 15. století je výsledkem působení dlouhotrvajících společensko-ekonomických faktorů. Na prvním místě musíme uvést rozvoj měst a technologický pokrok v řemeslné výrobě spojený s růstem ceny práce, činnost univerzit a s tím souvisejícího šíření laické vzdělanosti i významu psaného textu. Díky tomu stoupla poptávka po levném a snadno dostupném čtenářském materiálu.⁸⁸

Vzdělání a gramotnost

Od 12. století převzaly v městském prostředí klíčovou úlohu center evropské vzdělanosti univerzity. Počet univerzit v Evropě a jejich význam rostl v průběhu 14. a 15. století. Jen ve střední Evropě od poloviny 14. století do konce středověku studovalo na univerzitách přibližně čtvrt milionu lidí, v celé Evropě se tento počet odhaduje na tři čtvrtě milionu osob za stejné období. I přesto, že počet obyvatel kolísal a nevykazoval trvalý růst, počet studentů imatrikulujících se na univerzitách neustále stoupal.⁸⁹ Na univerzitách tak vyrůstala nová vzdělaná elita prahnoucí po titulech i vědomostech a s ní se rozšířilo spektrum konzumentů knih. Cílem této elity už nebylo uplatnění jen v dominantní kněžské kariéře jako doposud, ale také ve svobodných povoláních, jako byli lékaři, notáři nebo učitelé ve stále

⁸⁸ Brian RICHARDSON, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*. Cambridge, Cambridge University Press 1999, s. 6.

⁸⁹ Podle seriózních odhadů se počet imatrikulovaných v říši počínaje polovinou 15. století každoročně pohyboval přibližně mezi 2 500–3 000 studenty. Hilde de RIDDER-SYMOENS (ed.), *A History of the University in Europe*. Volume 1: *Universities in the Middle Ages*. Cambridge, Cambridge University Press 1991, s. 187–188.

potřebnějších městských školách či písaři v městských správách. Zlepšující se ekonomické i společenské postavení středních městských vrstev šlo ruku v ruce se zvyšováním počtu a velikosti městských škol, které se postupně vymaňovaly z dohledu církve.

Univerzitní výuka vyžadovala psané podklady pro učitele i pro studenty. Hromadná výroba učebních textů v univerzitním prostředí v Itálii se datuje už do 12. století. Laičtí knihkupci (*stacionarii*) začali nejprve doplňovat a postupně nahrazovat práci církevních skriptorií. *Stacionarii*, vázaní přísahou na univerzitní statuta, si vypůjčovali autorizovaný exemplář díla, které pak v kopiích distribuovali za pevně stanovenou cenu. Knihy určené pro potřeby univerzit a poté i dalších zákazníků, například žebavých řádů, se vyráběly nákladnickým systémem, to znamená, že jednotlivé části se zadávaly konkrétním písařům, kteří vyhotovili svůj díl práce. Kopisté už nebyli soustředěni v jediné místnosti, ale pracovali samostatně na určené části textu a dostávali mzdu od knihkupce za každý kus (*pecia*, odtud také označení peciový systém). Za chyby v přepisu mohli být potrestáni. Sériová produkce učebnic mimo jiné přispěla k přechodu od dominantní ústní podoby výuky k většímu podílu vizuálního studia prostřednictvím tiché četby.

Univerzity se svou poptávkou po sériově šířených textech byly ideálním partnerem pro založení tiskárny. Soužití tiskárny a univerzity bylo běžným, i když zpočátku ne vždy samozřejmým jevem. Založení dílny nezřídka iniciovali sami univerzitní profesoři. Z jejich iniciativy byl například zaveden knihtisk do Francie, třetí země, která společně s Německem a Itálií tvořila pilíř nové technologie. Roku 1470 dva humanističtí mistři ze Sorbonny, teolog Guillaume Fichet a filosof Jean Heynlin, pozvali tři německé tiskaře, Michaela Friburgera z Colmaru, Ulricha Geringa a Martina Crantze z Kostnice, kteří na půdě univerzity zřídili první tiskárnu. Ta se od počátku soustředila na produkci odpovídající akademickým potřebám zadavatele.⁹⁰ Vztahy mezi akademickými institucemi a knihtiskem nebyly vždy přímočaré a v některých případech se začaly sbližovat až s určitým odstupem. Například univerzita v Kolíně nad Rýnem, kde knihtisk působil již od poloviny šedesátých let 15. století, se zpočátku stavěla ke knihtisku vlažně. Nicméně jednotliví profesoři se o novou technologii zajímali již v polovině osmdesátých let a pokoušeli se zajistit, aby knihy, ze kterých přednášeli, byly k dispozici také v tištěné podobě.⁹¹ V tomto období bylo přímé zapojení vzdělanců

⁹⁰ Prvním tiskem ve Francii byly sebrané listy Gasparina Barzizia (Gasparinus BARZIZIUS, *Epistolae*. Paris, Ulrich Gering, Martin Crantz et Michael Friburger, [1470]; ISTC ib00260500), ještě téhož roku byl vydán první díl jeho *Orthographia* (Gasparinus BARZIZIUS, *Orthographia* [Paris, Ulrich Gering, Martin Crantz et Michael Friburger, 1470/71]; ib00269000). Celkově první tiskárna vyprodukovala pro potřeby pařížské univerzity na dvě desítky edic děl antické, humanistické a přírodovědné a v krátké době dosáhla špičkové technické úrovně.

⁹¹ Severin CORSTEN, Universität und Buchdruck in Köln. Versuch eines Überblicks für das 15. Jahrhundert. In: Lotte HELLINGA – Helmar HÄRTEL, *Buch und Text im 15. Jahrhundert. Arbeitsgespräch*

do výrobního procesu existenční nutností a vzdělání bylo velmi úzce svázáno s tiskařskou technologií a obchodními postupy.⁹² Kvalitní sazba textů, které byly zpočátku především v latině, vyžadovala znalost tohoto jazyka nebo přinejmenším základní orientaci v něm. Texty byly navíc přejímány z rukopisů, jejichž struktura nebyla zcela triviální. Tiskaři a vydavatelé, ale také sazeči potřebovali mnohdy zkušenost s latinou a zpočátku i schopnost orientovat se v komplikovaném rukopisném textu protkaném zkratkami a komentáři. Proto mnozí z nich pocházeli právě z prostředí univerzitních vzdělanců (Johann Amerbach, Josse Bade Ascensius).

Univerzitní výuka v Praze byla v roce 1422 sice zastavena, ale pražští mistři se nadále aktivně podíleli na veřejném životě a věnovali se akademické a polemické práci. Činnost univerzity byla obnovena na přelomu let 1429 a 1430 kvůli posílení autority utrakvistické strany v nadcházejících jednáních s basilejským koncilem. Po uzavření basilejských kompaktát se zpočátku zdálo, že naváže na svůj chod z předhusitského období. Roku 1437 jí potvrdil privilegia císař Zikmund, a roku 1447 dokonce univerzita dosáhla potvrzení svých privilegií papežem Mikulášem V.⁹³ Přesto se nedostala až do Bílé hory v počtu učitelů a studentů na předhusitskou úroveň.⁹⁴ Struktura univerzity zůstala okleštěná, nadále působila pouze jediná artistická fakulta a v této podobě pražská akademie pokračovala až do Bílé hory, takže v akademické rovině zůstal jen omezený prostor pro rozvoj dalších specializovaných oborů. Teologická fakulta zanikla již roku 1416 a nepodařilo se ji ani přes snahu Jana Rokycany obnovit. Lékařská fakulta sice husitskou revoluci přežila, ale v pohusitském období pouze živořila a v šedesátých letech fakticky zanikla.⁹⁵ Nedošlo ani k obnově právnické univerzity, která existovala nezávisle již v předhusitském období. Propad počtu studentů a akademického personálu zaniklých tří fakult jen zesilují žalostný pohled

in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 1. bis 3. März 1978. Hamburg, Hauswedell 1978, s. 189–199.

⁹² Elisabeth EISENSTEIN, *The Printing Revolution in Early Modern Europe.* Cambridge, Cambridge University Press 1983, s. 100.

⁹³ Císař Zikmund nařídil 6. července 1435, aby zboží, která byla za války univerzitě odňata, jí byla opět vrácena. František ŠMAHEL, Počátky humanismu na pražské univerzitě v době poděbradské. In: *Acta Universitatis Carolinae Pragensis – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* I, 1960, s. 56.

⁹⁴ Srovnávat můžeme jen údaje o artistické fakultě, kde máme pro léta 1367–1418 zjištěno 4 092 promócí bakalářů a 894 promócí mistrů, zatímco pro celé období 1433–1622 pouze 2 214 bakalářů a 356 mistrů. František ŠMAHEL – Miroslav TRUC, Studie k dějinám University Karlovy v letech 1433–1622. In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* IV/2, 1963, s. 17. Nízká frekvence studentů je patrná i při kvantifikovaném srovnání se sousedními zeměmi. V letech 1385–1505 bylo na dvanácti univerzitách v říši imatrikulováno zhruba 205 000 osob (Rainer Christof SCHWINGES, Universitätsbesuch im Reich. Wachstum und Konjunkturen. In: *Geschichte und Gesellschaft* 10. Jahrgang, Heft 1, Universität und Gesellschaft 1984, s. 11.).

⁹⁵ František ŠMAHEL, *Humanismus v době poděbradské*, s. 27. Čeští lékaři však měli vysokou kvalitu, kterou nejspíš získali při studiu v Itálii. Dokladem je jejich působení jako osobních lékařů Jiřího z Poděbrad. František ŠMAHEL, Počátky humanismu, s. 70.

na úbytek akademiků v Praze.⁹⁶ Bez nadstavbových fakult, kde by se mohly rozvíjet specializované obory, nabízela pražská univerzita na své jediné artistické fakultě vlastně jen propedeutické školení. Výuka pokračovala v zaběhlých středověkých stereotypech, počet bakalářů a mistrů klesal, jejich rozhled se zužoval.⁹⁷ Akademickou aktivitu výrazně podvázalo i zrušení disputací a kvodlibetů.⁹⁸ Jen výjimečně přicházely změny jako iniciativy Václava z Vrbna a Stanislava z Velvar, kteří kolem roku 1450 zavedli do výuky filosofická díla pařížského profesora Jana Versora.⁹⁹ Vykročit ze středověké výukové metody, postavené na aristotelském základě, se pokusila i skupina vzdělanců kolem Viktorina ze Všehrd, Řehoře Hrubého z Jelení a Michala ze Stráže na konci prvního decennia 16. století. Ti vkládali naděje do nadaného mistra Václava Píseckého, jenž mohl zavést do výuky nové humanistické disciplíny. Konzervativní kališníci z prostředí konzistoře (Pavel ze Žatce, Václav Koranda ml.) však změny odmítli a mladí, humanisticky orientovaní studenti univerzitu opustili a odešli na studia do Itálie (Václav Písecký) nebo zcela mimo akademickou půdu (Řehoř Hrubý z Jelení).¹⁰⁰ Nízká frekvence studentů i akademického personálu vytvořila jen omezené možnosti přenosu akademického myšlení a jednání do celé společnosti, ať už působením univerzitně vzdělaných jedinců v městské či státní správě či přímo jejich pedagogickou činností.

Pražští univerzitní mistři se v pohusitském období svým konzervativním přístupem izolovali od soudobých církevněkritických proudů, a uzavřeli si tak cestu k novému, filologicko-exegetickému studiu Písma a k reformně naladěným korespondenčním společenstvím vzdělanců-humanistů, kteří na přelomu 15. a 16. století udávali tón evropským reformačním proudům.¹⁰¹ Oslabená univerzita a zároveň zapojení jejich členů do kališnického institucionálního života výrazně zúžily prostor pro akademickou vědeckou práci, která zůstala omezena převážně na dvě témata: obranu kalicha a sestavování

⁹⁶ Jen na právnické univerzitě se v letech 1372–1418 imatrikulovalo 3 563 studentů. František ŠMAHEL – Miroslav TRUC, *Studie k dějinám*, s. 17.

⁹⁷ Josef MACEK, Hlavní problémy renesance v Čechách a na Moravě. In: *Studia Comeniana et historica*: Roč. 18, 1988, č. 35, s. 8–42, zde s. 13.

⁹⁸ Kvodlibetní řečnické turnaje se pro nedostatek schopných kvodlibetářů nekonaly. Jednalo se sice o jejich znovuzavedení v letech 1445–1446, ale bylo od nich „ob certas causas et legitimas“ upuštěno. František ŠMAHEL, *Počátky humanismu*, s. 64.

⁹⁹ K versorismu na pražské univerzitě František ŠMAHEL, Paříž a Praha kolem roku 1450. Johannes Versor a jeho čeští žáci. In: František ŠMAHEL, *Alma Mater Pragensis*. Praha, Karolinum 2016, s. 459–475.

¹⁰⁰ Podrobněji Michal Svatoš (ed.), *Dějiny Univerzity Karlovy I. 1347/48–1622*. Praha, Karolinum 1995, s. 214 a 227.

¹⁰¹ Martin NODL, *Česká reformace*. In: Kateřina HORNÍČKOVÁ – Michal ŠRONĚK (eds.), *Umění české reformace (1380–1620)*. Praha 2010, s. 24. „Celkové politické poměry ani vývoj událostí na univerzitě samé nebyly ještě příznivé k totální přeměně výuky ve smyslu humanistické učenosti.“ František ŠMAHEL, *Počátky humanismu na pražské univerzitě*. In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 1960, s. 74.

kalendářů a minucí.¹⁰² Oba tyto okruhy měly potenciál pro šíření tiskem. Jenže utrakvističtí představitelé nedokázali docenit a využít novátorského prostředku k šíření svých idejí a k nové technologii se stavěli vlažně. Polemické spisy na obranu vlastních konfesních postojů nechávali postaru v rukopisech. Jediným teoretickým spisem z univerzitního prostředí, který byl před rokem 1500 vydán tiskem, je Korandův sborník čtyř traktátů.¹⁰³ Naproti tomu kalendáře a minuce, jejichž počítání příslušelo pouze univerzitním mistrům, například v roli královských hvězdářů, patřily k vítanému segmentu rané tiskové produkce, protože výsledku se dalo dosáhnout rutinními typografickými postupy a jejich výroba byla zárukou poměrně jistého a relativně snadného výdělku. Dá se říci, že pražská univerzita se na vývoji českého knihtisku podílela především jako spolehlivý zdroj financování skrze zakázky pravidelných a technicky nenáročných tisků. Knih tisk však na pražské akademii nepodnítl hlubší vědecký zájem vyjma teologických polemik na obranu utrakvismu. Typickým příkladem mýjení se raného tisku v Čechách s vědeckou aktivitou je muzikologický spis jihočeského kněze Václava Philomatesa *Musicorum libri quattuor*, který se dočkal v letech 1512–1543 pěti vydání, přičemž všechna vznikla v zahraničí.¹⁰⁴ Teprve po zavedení tiskového písma antikvy ve čtyřicátých letech 16. století se začaly v českých zemích ve větší míře tisknout latinské knihy, což podpořilo reformu univerzitní výuky Matouše Collina z Chotěřiny spojenou mimo jiné s hlubším zájmem o antiku. Pražská univerzita tak začala naplno těžit z možností nové technologie teprve od druhé poloviny 16. století. Až poté se začal uplatňovat vliv pražské akademie v českých zemích. Lhostejnost k novému řemeslu ze strany univerzity ilustruje i zánik privilegia podporujícího vazby mezi vysokým učením a výrobcí knih či poskytovateli příbuzných služeb (knihvazači, rubrikátoři). Stejně jako jinde i v Praze bylo možné, aby se příslušníci těchto řemesel zapsali na univerzitu, a tím se dostali pod výhodnější univerzitní jurisdikci, včetně osvobození od daní či poplatků. Po vzniku knihtisku se tato výsada běžně vztahovala i na tiskaře. V Praze však toto privilegium po husitských válkách vymizelo a nebylo obnoveno. Znovu se objevilo teprve po převzetí univerzity jezuitů roku 1654.¹⁰⁵

Husitská reformace kladla důraz na vzdělání a přístup k literatuře v českém jazyce. Cílem bylo usnadnit seznámení laiků s textem Písma, ale také

¹⁰² Petr VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. II. Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547*. Praha, KLP 2017, s. 148.

¹⁰³ Martin KORANDA ML., *Traktát o velebné a Božské svátosti oltářní*. [Praha, Tiskář Korandy], 1493 (INC032).

¹⁰⁴ První vydání Václav PHILOMATES, *Musicorum libri quattuor. Compendioso carmine elucubratí*. Vienne Pannonie, per Hieronymum Wietorem et Joannem Singrenium, 1512 (VD16 ZV 12452).

¹⁰⁵ Karel BERÁNEK, K imatrikulaci knihtiskařů na pražské univerzitě. In: *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze* 5, 1988, s. 199–208. Petr VOIT, *Český knihtisk II*, s. 116.

získat je na svou stranu v reformním zápase.¹⁰⁶ Značná část osob, která prošla některou formou školské výuky, byla vzdělána právě za tímto účelem podle husitské představy o domácí četbě. Na zvýšenou poptávku po teologické orientaci života v předhusitských i husitských Čechách reagovaly popularita a účinnost kazatelského hnutí,¹⁰⁷ tedy sdílení informací a myšlenek především ústně a poslechem. Původní hybný moment husitského ideálu vzdělanosti, jímž bylo nábožensko-morální povznesení společnosti, neztratil na síle, ale získal dokonce převahu nad významem akademického vzdělání. Pro splnění těchto vznešených cílů však byla nutná jednoznačná orientace na vernakulární jazyk, tedy češtinu. Jak si ukážeme v samostatné kapitole, převaha domácího jazyka v raném knihtisku se v českých zemích paradoxně stala brzdou pro přijetí a rychlý rozvoj nové technologie. Počátky evropského tisku jsou totiž spojeny, počínaje biblí a liturgickými texty, především s produkcí v latině; po nich následovaly reprodukce oblíbených středověkých látek a děl antického starověku. Díky univerzální latině se tisk ve svých prvopočátcích začal rychle přelévat přes hranice a ze své kolébky v Porýní záhy překročil nejen břehy Rýna, ale také vrcholky Alp. Naproti tomu podíl češtiny coby domácího jazyka nemá v Evropě v prvotiskové produkci období.¹⁰⁸ Český knihtisk se tím připravil o možnost zapojit se do mezinárodního obchodu, a získat tak potřebný kapitál pro svůj rozvoj ze zahraničí.¹⁰⁹ Význam národních jazyků v literatuře díky knihtisku narostl až v době reformace ve druhé čtvrtině 16. století, ale český knihtisk už v té době nedokázal dohnat úvodní ztracené roky.

Knihitisk přichází v době, kdy text přestává být dominantně vnímán sluchem, ale šíří se fenomén tiché, soukromé četby. Předpokladem pro zkoumání čtenářské recepce je gramotnost příjemců, jejíž význam roste s tichou soukromou četbou, protože hlasitě čtení pro skupiny (při univerzitní výuce,

¹⁰⁶ Jaroslav BOUBÍN, Písemnictví. In: Pavlína CERMANOVÁ – Robert NOVOTNÝ – Pavel SOUKUP (eds.), *Husitské století*, Praha 2014, s. 491.

¹⁰⁷ Amedeo MOLNÁR, K otázce reformační iniciativy lidu, Svědectví husitského kázání. In: *Acta Reformationem Bohemicam illustrantia* 1978, s. 11. Dále konstatuje, že nelze spolehlivě dokázat vzývanou kazatelskou činnost „ševců, krejčích, knapů a dalších řemeslníků i žen“. Kromě traktátů a jiných literárních žánrů určených převážně vzdělancům-latiníkům známe i ojedinělé doklady písemné agitace určené prostým příslušníkům hnutí. Jako klasický příklad se uvádí tábořská „ženuška“, která prý vykládala podle svědectví Aenea Silvia Piccolominiho Písmo zdatněji než kdekterý kněz. František ŠMAHEL, Gramotnost lidových vrstev v Čechách ve 14. a 15. století. In: Martin NODL (ed.), *Mezi středověkem a renesancí*. Praha, Argo 2002, s. 64–65.

¹⁰⁸ Podrobné kvantifikované srovnání máme zatím jen u prvotisků. V Čechách ze čtyřiceti prvotisků bylo jen pět v latině a pětatřicet v češtině, tedy domácí jazyk tvoří 87 % produkce. Petr VOIT, Limity knihtisku v Čechách a na Moravě 15. a 16. století. In: *Bibliotheca Strahoviensis* 2007, s. 121. Naproti tomu v ostatních evropských zemích vernakulární tisková produkce tvoří v průměru 26,5 %. Největší poměr ve prospěch vernakulárního jazyka je v Anglii (61,5 %). V Německu tvořila produkce v mateřském jazyce 27 % celkové produkce. Xavier HERMAND – Ezio ORNATO – Chiara RUZZIER, *Les stratégies éditoriales à l'époque de l'incunable: le cas des anciens Pays-Bas*. Turnhout, Brepols 2012, s. 49.

¹⁰⁹ Nelze ovšem vyloučit ani snahu českých tiskařů čelit českojazyčnou produkcí importům německých a latinských knih ze zahraničí. Petr VOIT, Limity knihtisku, s. 122.

kázání apod.) není z hlediska technické gramotnosti rozhodující. Obecná gramotnost je faktorem ovlivňujícím šíření knih. Její míru však dokážeme v tomto období určit jen odhadem.¹¹⁰ Za poměrně jistý lze považovat předpoklad, že během 14. a 15. století postupně rostla alfabetizace i v zapadlých vsích a v chudinských částech větších měst.¹¹¹ Zmínili jsme, jaký důraz kladlo české reformní hnutí na vzdělanost laiků, byť se tato představa vzdělanosti omezovala především na seznámení s biblickými texty. Jelikož většina lidí v této době stále vnímala text většinou poslechem, často ve skupině – od klášterní komunity přes univerzitní posluchárny až po kostelní kázání, nemůžeme znalost Písma případně jiných textů zejména u prostých obyvatel automaticky považovat za příznak literární gramotnosti.¹¹² Kromě toho pro převažující část obyvatelstva činnou v zemědělství nebyly znalosti čtení a psaní existenčně nutné. Eventuální nabytí školního vzdělání zpravidla přinášelo společenský vzestup, tedy přechod do duchovního stavu nebo do služby k světským nebo církevním vrchnostem. Ve městech bylo naopak elementární vzdělání nezbytné, nebo přinejmenším prospěšné pro řadu kariérních zaměstnání. Ale i zde početné vrstvy obyvatelstva zůstávaly mimo okruh psané kultury. Ještě v 16. století pracovali v českých městech pouliční písaři a soudní ani samosprávná agenda českých měst předem nepředpokládala u jednajících stran znalost čtení a psaní.¹¹³ Ctibor Tovačovský v instrukcích k výmazu z moravských zemských desk v osmdesátých letech 15. století stále počítal s analfabetismem šlechty v úředním postavení na zemském soudě.¹¹⁴ Obdobně na zemském sněmu v Praze roku 1498 bylo usneseno, aby se vydavatelé listin vedle pečetej podepsali, a zabránili tak falšování dokumentu. Pokud se podepsat neumějí, mají požádat jiného spolehlivého šlechtyce.¹¹⁵

¹¹⁰ Na obtíž měření schopnosti číst nebo psát upozorňuje Roger CHARTIER, *The Practical Impact of Writing*. In: Roger CHARTIER (ed.), *A History of Private Life*. Volume 3, *Passions of the Renaissance*. Cambridge, Mass., Belknap Press 1989, s. 111–112.

¹¹¹ František ŠMAHEL, *Gramotnost lidových vrstev*, s. 63.

¹¹² Význam kazatelen pro husitské hnutí zdůrazňuje František ŠMAHEL, *Gramotnost lidových vrstev*, s. 64: „Mluvenému slovu prostě náležel v husitské a koneckonců i v protihusitské agitaci orientované na lidové vrstvy zcela nesporný primát. V souladu s tím je i první z pražských artikulů požadující svobodné hlásání slova Božího. Mínila se tu zcela jednoznačně svoboda reformních, v první řadě husitských kazatelů vykládat lidu mluveným slovem Písmo bez předchozího souhlasu církevní vrchnosti. Písemnému, zvláště pak anonymnímu šíření husitské interpretace Písma nestálo nic v cestě, protože církev až dosud neměla důvodu přikládat písemné formě propagandy širší společenskou účinnost. Ne náhodou se stane v tomto ohledu novým činitelem až knihtisk a jeho neodbytný průvodce – cenzura.“

¹¹³ František ŠMAHEL, *Gramotnost lidových vrstev*, s. 63.

¹¹⁴ „A to, což má vymazáno býti, to komorník svú rukú v dskách, péro sám drže v ruce, přetrhne, umí-li sám čísti; pak-li neumí, tehdy písař zemský, pokud vymazati má, ruku nad písmem drže, ukázati jemu má neb sám jemu ruku táhni, aby více vymazáno nebylo, než co cedula a list prodaje svědčí.“ Ctibor TOVAČOVSKÝ z CIMBURKA, *Kniha Tovačovská, aneb, Pana Ctibora z Cimburka a z Tovačova Pamět obyčejů, řádů, zvyklostí starodávnych a řízení práva zemského v Mar. Mor.* Ed. V. BRANDL. V Brně 1868, s. 59.

¹¹⁵ „It. Jakož se nalézá, že mnozí pečeti falšují u listuov, takto se mají zachovati: když koho prosie, aby zaň slíbil za peníze, že každý rukojmě za piš se svú rukú, že jsi zaň slíbil; pakliby psáti neuměl, pros